

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΜΣ: ΔΗΜΟΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2017-18

Θ.Ε.: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (ΔΙΣ 53)

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ – ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ :ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ

ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΥ ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ , Α.Μ. 503312

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Τα κομβικά σημεία που πυροδότησαν δημόσιες αντιπαραθέσεις γύρω από τα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας συνδέονται με θεμελιώδη χαρακτηριστικά του εθνικού ιστορικού αφηγήματος ή της διδασκαλίας της Ιστορίας στο σχολείο και επιβιώνουν και επανεμφανίζονται στο προσκήνιο σε διαφορετικές περιόδους και πολιτικές συγκυρίες. Αφού επιλέξετε ένα από αυτά τα κομβικά σημεία: α) παρουσιάστε και αναλύστε συγκριτικά τη θέση του σε σχολικά εγχειρίδια διαφορετικών εποχών (δύο ή περισσότερων), (β) αναλύστε τους παράγοντες που ενεπλάκησαν στη δημόσια αντιπαραθέση για το ζήτημα αυτό και (γ) λαμβάνοντας υπόψη τη σύγχρονη συγκυρία, εκτιμήστε αν το ίδιο κομβικό ζήτημα θα προκαλούσε ανάλογες αντιδράσεις σε τυχόν επιχειρούμενες μεταρρυθμίσεις στη σχολική Ιστορία σήμερα».

Άνδρος, 2018

Περιεχόμενα	
Εισαγωγή.....	3
1.1 Η Σημασία των Σχολικών Ιστορικών Εγχειριδίων.....	4
1.2 Τα Ιστορικά Εγχειρίδια της Δεκαετίας του 1960 & Το Μοτίβο Ήρωα- Εχθρού....	5
1.3 Τα «Αιρετικά» Σχολικά Εγχειρίδια.....	8
1.4 Τα Αναλυτικά Προγράμματα για την Ιστορία.....	10
Συμπεράσματα.....	12
Βιβλιογραφία.....	13

Εισαγωγή

Διατρέχοντας το θεωρητικό και το μεθοδολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο στηρίζεται η ανάλυση λόγου των σχολικών βιβλίων ιστορίας, γίνεται άμεσα αντιληπτό ότι τα συγκεκριμένα κείμενα, είναι επιφορτισμένα να κατασκευάζουν εκδοχές της εθνικής ταυτότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ταυτότητα είναι αποτέλεσμα κατασκευής της χρήσης του λόγου, ενσωματώνοντας αντικρουόμενους λόγους (π.χ. μοτίβο ήρωα - εχθρού). Οι λόγοι γνωστοποιούνται στα άτομα τα οποία αποτελούν μέλη μίας συγκεκριμένης πολιτιστικής οντότητας, με απώτερο σκοπό την χρήση τους από τα τελευταία και την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων μέσα από την κατανόηση των λόγων και των πράξεων των «άλλων».

Τα εγχειρίδια ιστορίας και στην περίπτωση της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας αποτέλεσαν, έναν από τους κύριους τρόπους προσέγγισης της εθνικής ταυτότητας, μέσα από την παράθεση ενός συνόλου λόγων και επιχειρημάτων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν και χρησιμοποιούνται έως τις μέρες μας, για την κατασκευή του «εαυτού» ως μέλους του έθνους, και κατ' επέκταση της ελληνικότητας. Ο λόγος της εθνικής ταυτότητας συνυπάρχει και αναπτύσσεται μέσα σε ένα σύνολο αντίθετων λόγων, αυτών της εθνικής ετερότητας. Τόσο η τελευταία, όσο και ο λόγος της εθνικής ταυτότητας, προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο κάθε άτομο αντιλαμβάνεται ότι ανήκει σε μία κοινότητα – πατρίδα, διαφοροποιούμενο παράλληλα από τον «άλλο»¹.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιάσει τον τρόπο με τον οποίο το αντιθετικό μοτίβο ήρωας- εχθρός, αναπαρίσταται μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, με απώτερο σκοπό να συμβάλει στην συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Αναλυτικότερα η εργασία αρχικά θα εστιάσει στη σημασία του μαθήματος της ιστορίας ως βασικού εργαλείου διαμόρφωσης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, ενώ στη συνέχεια θα επιδιώξει να αναδείξει την συνάρτηση ανάμεσα στις έννοιες ήρωας - εχθρός, όπως αυτή αποτυπώνεται σε ιστορικά σχολικά εγχειρίδια της δεκαετίας του 1960, τα οποία χαρακτηρίζονταν για τον έντονα φρονηματικό τους χαρακτήρα. Παράλληλα θα επιδιωχθεί να γίνει μία αναφορά στα «αιρετικά» σχολικά εγχειρίδια, - με σημείο αναφοράς το εγχειρίδιο της ιστορίας του Κ. Καλοκαιρινού-, το περιεχόμενο των οποίων ανέτρεψε τα έως τότε δεδομένα στη σχολική ιστορία

¹ Αθανασιάδης, Χ., (2015), Έθνος και Σχολική Ιστορία, Η Αυγή, διαθέσιμο στο : <http://www.avgi.gr/article/10812/5887443/ethnos-kai-scholiike-istoria> [Ανακτήθηκε, 10/6/2018].

που διαμόρφωναν την ιστορική εθνική συνείδηση των μαθητών και αυριανών πολιτών, ενώ θα γίνει αναφορά στο σκοπό και τον ρόλο των αναλυτικών προγραμμάτων του μαθήματος. Τέλος η εργασία θα ολοκληρωθεί με μία σειρά συμπερασματικών παρατηρήσεων, ώστε να κατανοήσουμε το πλαίσιο των όποιων αντιδράσεων σε μια επιχειρούμενη σχετική μεταρρύθμιση..

1.1 Η Σημασία των Σχολικών Ιστορικών Εγχειριδίων

Τα μάθημα της ιστορίας και κατ' επέκταση το σχολικό εγχειρίδιο που το συνοδεύει, αποτελεί το κατεξοχήν κείμενο μέσω του οποίου υλοποιείται ο λόγος της εθνικής ταυτότητας και ετερότητας . Τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, έχουν μεγάλη ισχύ, μιας και στην ουσία αποτελούν τους εκφραστές της εθνικής πολιτικής, αναπαράγοντας την επίσημη ιδεολογία του κράτους².

Η παραπάνω πραγματικότητα έχει επιβεβαιωθεί απόλυτα και στην περίπτωση της ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής, αφού η παραγωγή των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων βρίσκεται κάτω από την απόλυτη εποπτεία του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, δια μέσου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Αυτό έχει σαν συνέπεια τα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας να αποτελούν τους επίσημους φορείς της ιστορίας του Ελληνικού Κράτους³.

Η προαναφερόμενη πολιτική ιδίως για τη περίπτωση των βιβλίων ιστορίας αποκτά ακόμη βαρύνουσα σημασία, μιας και αυτά αποτελούν ταυτοχρόνως κείμενα ιστορικά, αλλά και κείμενα εθνικής ταυτότητας. Η ιστορία ιδωμένη υπό το πρίσμα της επιστήμης, επιδιώκει να διερευνήσει και να ερμηνεύσει μία ιστορική πραγματικότητα, ένα σύνολο γεγονότων τα οποία έλαβαν χώρα στο παρελθόν. Η διαδικασία αυτή, συντελείται μέσα από τη δυνατότητα πρόσβασης σε γραπτές πηγές, οι οποίες αποτελούν την εκάστοτε ιστορική πραγματικότητα.

Ωστόσο προσεγγίζοντας την ιστορία ως λόγο, η τελευταία χρησιμοποιεί τις γραπτές πηγές, ως κείμενα τα οποία στην ουσία παράγουν την ιστορική πραγματικότητα, με απώτερο στόχο την ικανοποίηση συγκεκριμένων σκοπών. Αυτή η προσέγγιση διαφέρει από τη χρήση των ιστορικών πηγών, ως μέσου πρόσβασης στα ιστορικά γεγονότα. Στην ουσία το ιστοριογραφικό κείμενο που παράγεται επιδιώκει να υπηρετήσει έναν παροντικό σκοπό, ιδίως στην περίπτωση που έχει αφηγηματική

² Τσαφός Β., *Αναλυτικό Πρόγραμμα Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Εκπαιδευτικοί Προσανατολισμοί, Αναζητώντας Νέες Σταθερές Σε έναν Αβέβαιο Κόσμο*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2016.σ. 145.

³ Παληκίδης , Α (επίμ.), *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου . Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2014, σ. 9.

μορφή, ενώ δεν αντανακλά μία ουδέτερη περιγραφή του εκάστοτε ιστορικού γεγονότος. Ουσιαστικά η σχολική ιστορία δημιουργεί, διάφορες εκδοχές για το έθνος, ως ιστορική πραγματικότητα⁴.

Ειδικά σε μαθήματα όπως η ιστορία, η προληπτική λογοκρισία που εφαρμόζεται στα σχολικά εγχειρίδια, θεωρείται ως αυτονόητο δικαίωμα του κράτους, μιας και πρέπει το περιεχόμενο των σχολικών γνώσεων να συμφωνεί με τις εκάστοτε κοινωνικά αποδεκτές και κυρίαρχες αντιλήψεις που ισχύουν σε κάθε εποχή, προωθώντας τον εθνοποιητικό της ρόλο. Ειδικότερα το σχολικό εγχειρίδιο της ιστορίας επιβάλλεται να εκφράζει την κρατούσα αντίληψη της εποχής του, αλλά να διαμορφώνει και νοοτροπίες⁵.

Αυτή η πρακτική έχει ως αποτέλεσμα το μάθημα της ιστορίας να αποτελέσει εργαλείο προώθησης ιδεολογικών και πολιτικών σκοπών, διαδικασία που το έκανε ιδιαίτερα ευαίσθητο και ευάλωτο. Τα ιστορικά τραύματα που αναπαριστούσε και ο αποσπασματικός τρόπος παρουσίασης των ιστορικών γεγονότων είχαν ως συνέπεια, να διχαστεί βαθιά η ελληνική κοινωνία⁶, ενώ η μαθητική κοινότητα στερείται της ικανότητας της να συγκροτήσει ένα συνεχές ιστορικό πλαίσιο το οποίο θα χαρακτηρίζεται από ειρμό⁷.

1.2 Τα Ιστορικά Εγχειρίδια της Δεκαετίας του 1960 & Το Μοτίβο Ήρωα-Εχθρού

Καθ' όλη την περίοδο μετά τον Εμφύλιο έως και την Δικτατορία όσον αφορά το μάθημα της ιστορίας στην τελευταία τάξη του Γυμνασίου διδασκόταν το βιβλίο του Αναστάσιου Λαζάρου το οποίο είχε τίτλο : «Ιστορία των Νεότερων Χρόνων. Από της Συνθήκης της Βιέννης (1815) μέχρι και των ημερών μας». Ωστόσο εάν κάποιος παρατηρήσει το περιεχόμενο του βιβλίου θα αντιληφθεί ότι αυτό ολοκλήρωνε την ιστορική διαδρομή του το 1913, μισό δηλαδή αιώνα νωρίτερα σε σχέση με την χρονική οροθέτηση του τίτλου. Συνέπεια των παραπάνω οι γενιές μαθητών του '50 και του '60 δεν αποκτούσαν καμία γνώση για τη σύγχρονη ιστορία,

⁴ Αθανασιάδης, Χ. (Υπ. Έκδοση), Σχολικό Βιβλίο Όταν η λογοκρισία δεν θεωρείται λογοκρισία, Στο: Πετσίνη, Π. & Χριστόπουλος, Δ. *Η Λογοκρισία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, 2016, σ. 177- 178, ο.π., Τσαφός, Β., σ. 261 & Παλληκίδης, Α., ο.π., σ. 7.

⁵ Σακκά, Β., Εκπαίδευση και Δημόσια Ιστορία στο : Συλλογικό Έργο Η δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα, Χρήσεις και Καταχρήσεις της Ιστορίας, Επίκεντρο, Αθήνα, 2015, σ. 322, ο.π., Παλληκίδης, Α., σ. 8.

⁶ ο.π., Αθανασιάδης, Χ. , Υπ. Έκδοση, σ.178-179.

⁷ Σακκά, Β. ο.π., σ. 315 & Παλληκίδης, Α. , ο.π., σ. 8.

μία περίοδο η οποία είχε επηρεάσει καθοριστικά τον πολιτικό και κοινωνικό ιστό της ελληνικής πραγματικότητας⁸.

Η επιλογή της λήθης ή της επιλεκτικής μνήμης σε θέματα επίμαχα ή συγκρουσιακά είναι μία πάγια πολιτική του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος⁹. Η αποσιώπηση της περιόδου της Αντίστασης και του Εμφυλίου εξυπηρετούσε τις πολιτικές επιδιώξεις των Δεξιών κυβερνήσεων μιας και γινόταν παραγκωνισμός του εσωτερικού εχθρού – των κομμουνιστών, ενώ συνέβαλε στην ενίσχυση της ενότητας του έθνους αφού η αφήγηση σταματούσε στους Βαλκανικούς Πολέμους, όπου οι Έλληνες νίκησαν τον προαιώνιο εχθρό Τούρκους και Βούλγαρους και διπλασίασαν τα σύνορα της Ελλάδας¹⁰.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των σχολικών εγχειριδίων, τα οποία διδάσκουν ιστορία, είναι η ανάδειξη των ηρωικών σελίδων του Ελληνικού Έθνους, ώστε οι μαθητές να εμποτιστούν με τα αισθήματα εθνικής υπερηφάνειας και δευτερευόντως η προσέγγιση όλων των τραυματικών εμπειριών, οι οποίες θα ενισχύουν το πνεύμα της εθνικής ενότητας. Ο σκοπός που επιδιώκεται είναι τα νέα μέλη της κοινωνίας, οι μαθητές, να αποκτήσουν μία έντονα συναισθηματικά φορτισμένη εθνική ενότητα.

Ειδικότερα στην περίπτωση των ιστορικών σχολικών εγχειριδίων οι παραπάνω σκοποί εκφράζονται από την παρουσίαση και την εξιδανίκευση της δράσης των ηρώων - μεγάλων ανδρών του ελληνικού έθνους (π.χ. Κολοκοτρώνης, Ανδρούτσος), οι οποίοι μέσα από τα κατορθώματά τους επιδιώκουν να βοηθήσουν το τελευταίο, να αντιμετωπίσει τους προαιώνιους εχθρούς του, τους Οθωμανούς. Η ιστορία λοιπόν αναπαράγεται στο πλαίσιο τόσο των κατορθωμάτων, όσο και των βασάνων τα οποία υπέστησαν οι Έλληνες ανά τους αιώνες από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή¹¹.

Χαρακτηριστικά παράδειγμα επιβεβαίωσης των προαναφερόμενων αποτελεί το βιβλίο «Ο Γεροστάθης» του Λέοντος Μελά, το οποίο εκδόθηκε το 1858 και χρησιμοποιήθηκε ως εγχειρίδιο στο δημοτικό σχολείο για περίοδο 20 ετών, το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα¹². Το συγκεκριμένο εγχειρίδιο εμπεριέχει πληθώρα

⁸ ο.π., Αθανασιάδης, Χ., Υπ. Έκδοση, σ.179-180 ο.π., & Σακκά, Β., σ. 315.

⁹ Παλληκίδης, Α., ο.π., 10.

¹⁰ Αθανασιάδης Χ., «Έθνος και σχολική ιστορία η πολεμική στο βιβλίο «Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ -1453 μ.Χ.» της Β ΄ Γυμνασίου, Δοκίμες, τχ. 15-16, 2010, σ. 91.

¹¹ Αθανασιάδης, Χ., 2015, ο.π.

¹² Αθανασιάδης, Χ., *Εκπαίδευση και Ιδεολογία : η Εκπαίδευση και εθνική ταυτότητα - ιστορική προσέγγιση*, Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2014, σ.5.

παραδειγμάτων ως επί το πλείστον από την Αρχαία Ελληνική Ιστορία¹³, ενώ τα παραδείγματα που αναφέρονται στη σύγχρονη ιστορία συνδέονται με την αρχαιότητα. Για παράδειγμα οι Σουλιώτες αντιπροσώπευαν τους νέους Σπαρτιάτες, ενώ η στάση και η συμπεριφορά τους δείχνει ότι οι αρετές των προγόνων τους εξακολουθούσαν να υπάρχουν¹⁴. Επίσης ο Αλέξανδρος είναι ένδοξος πρόγονος των Ελλήνων: «*Ολίγοι οι Μιλτιάδαι, οι Θεμιστοκλείς, οι Κίμωνες, οι Επαμεινώνδαι, και οι μεγάλοι Αλέξανδροι· και όμως η δόξα αυτών των ολίγων επεχύθη εφ' όλου του Ελληνικού Έθνους*»¹⁵. Ουσιαστικά η ιστορία των Ελλήνων έχει ως δεύτερη αφετηρία την προεπαναστατική περίοδο, στην οποία τα κατάλοιπα της αρχαιότητας είναι εμφανή.¹⁶

Το Ελληνικό Έθνος λοιπόν έχει ανάγκη από τον Εχθρό και ιδίως τον προαιώνιο, μιας και η εξωτερική απειλή εντείνει την εθνική συσπείρωση. Παράλληλα η θυματοποίηση των Ελλήνων μέσα από την εκάστοτε αιμοσταγή επιδρομή καταδεικνύει τον εθνικό ηρωισμό, ο οποίος διαφαίνεται ακόμη και μέσα από την άτακτη υποχώρηση και την αυτοθυσία. Η εθνική συνείδηση σφυρηλατείται μέσα από την υπερηφάνεια για το έθνος και το αίσθημα της απαξίωσης του φόβου ή του μίσους προς τον εχθρό¹⁷.

Οι προσωπικότητες της επανάστασης του 1821, κυριαρχούν στην αφήγηση της σχολικής ιστορίας των επαναστατικών χρόνων. Οι Φιλικοί, ο Κολοκοτρώνης, ο Καραϊσκάκης, όντας ικανότες προσωπικότητες, διακατεχόμενοι από υψηλά ιδεώδη και έχοντας στο πλευρό τους τη βοήθεια του θεού, κατάφεραν την κρίσιμη ώρα να απελευθερώσουν τους Έλληνες. Ο παραγκωνισμός ή η απουσία αυτών των προσώπων είναι και η αιτία των ηττών και των συμφορών που υπέστησαν οι επαναστατημένοι Έλληνες στην πορεία¹⁸.

Σε πολλές περιπτώσεις σε μία προσπάθεια της απόδοσης της αένας και συνεχής πορείας της ιστορίας, οι ήρωες της επανάστασης παραλληλίζονται με τους αρχαίους Έλληνες. Χαρακτηριστικά ο Αντωνόπουλος¹⁹ αναφέρει για τον Ανδρούτσο

¹³ ο.π., Αθανασιάδης, Χ., 2015

¹⁴ ο.π., Αθανασιάδης, Χ., 2014α, σ. 11.

¹⁵ Μέλας, Λ., *Ο Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της Παιδικής μου Ηλικίας*, Τόμος β, Αθήνα, Σ.Κ. Βλαστού, 1858, σ. 187.

¹⁶ ο.π., Αθανασιάδης, Χ., 2014α, σ. 22-23.

¹⁷ Αθανασιάδης, Χ., *Εκπαίδευση και Ιδεολογία : η Εκπαίδευση και εθνική ταυτότητα- ιστορική προσέγγιση*, «Ένα Βιβλίο Παρίς», Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2014γ, σ.23.

¹⁸ Μάνιος Γεώργιος, *Ιστορία της νέας Ελλάδος : τάξις ΣΤ' (και β' έτος συνδιδασκαλίας Ε'-ΣΤ')*, Αθήναι, εκδ. Ρέα Σχολικά Βιβλία, 1956, σ. 96.

¹⁹ Αντωνόπουλος, Θ., Παπαευθυμίου, Β., Σαντίκου, Γ., Σουλιώτ,η Χρ., *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, για την ΣΤ' τάξι, Σχολικός κλάδος "Αετού" & "Φοίβου"*, Αθήνα, 1950 σ. 55.

«συνδύαζε ...την ταχύτητα του Αρχαίου Αχχιλέα, την δύναμη του Αίαντα και την πανουργία του Οδυσσέα». Ενώ ο Δημητρακόπουλος αναφέρει για τη ναυμαχία του Γέροντα : «Οι Έλληνες πολέμησαν όπως οι πρόγονοι τους στη Σαλαμίνα. Και νίκησαν»²⁰. Όσον αφορά τις ήττες των Ελλήνων, αυτές οφείλονται στις μεταξύ τους διχόνοιες ή στο γεγονός των υπέρτερων εχθρικών δυνάμεων, αλλά ποτέ στην πολεμική ικανότητα του αντιπάλου²¹. Ο εχθρός λοιπόν υποκύπτει σχεδόν εξαφανίζεται εμπρός στην ανδρεία των Ελλήνων ηρώων, ενώ η υπερέχουσα θέση και η δύναμη του αποσιωπάται εσκεμμένα, στην περίπτωση της νίκης του.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί ότι η οπτική απόδοση των ηρώων της επανάστασης και των εχθρών στα σχολικά ιστορικά εγχειρίδια, επιδρά καθοριστικά στη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης των μαθητών, μιας και μέσα από τις στημένες και ωραιοποιημένες σκηνές (πορτραίτα προσωπικοτήτων της επανάστασης), προβάλλονται κοινωνικές ψευδαισθήσεις, νοοτροπίες, ταυτότητες και ιδεολογίες²². Οι εικόνες κατασκευάζουν, διατηρούν, τροποποιούν την ιστορική μνήμη, ενισχύουν την ιστορική περηφάνεια και υποτιμούν τον αντίπαλο²³. Κατά συνέπεια, ο Έλληνας ήρωας κυριαρχεί ολοκληρωτικά στα ιστορικά σχολικά εγχειρίδια έναντι του εχθρού του, αφού ακόμη και όταν ο πρώτος ηττάται, κυριαρχεί όσον αφορά την ηθική του ανωτερότητα και τα δίκαια αιτήματα του.

1.3 Τα «Αιρετικά» Σχολικά Εγχειρίδια

Όστοςο πέρα από τους συγγραφείς - ιστορικούς οι οποίοι θα λέγαμε συμμορφώθηκαν με τις πάγιες ιστορικές αντιλήψεις και συμβιβάστηκαν με τις κυριαρχούσες κοινωνικές πιέσεις, συγγράφοντας σχολικά εγχειρίδια, τα οποία εκπροσωπούσαν τις προαναφερόμενες επιδιώξεις, υπήρξε και μία άλλη κατηγορία συγγραφέων, ιδίως στην περίπτωση της ιστορίας, οι οποίοι όντας υπερβολικά αισιόδοξοι και διακατεχόμενοι από καινοτόμο διάθεση, επεδίωξαν να αγγίξουν ή σε κάποιες περιπτώσεις να ξεπεράσουν τα όρια της κοινωνικής ανοχής, μέσω των σχολικών εγχειριδίων που συνέγραψαν²⁴.

²⁰ Δημητρακόπουλος, Χ., *Οι απελευθερωτικοί αγώνες του έθνους : ιστορία Στ' Δημοτικού*, Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα, 1950, σ. 68.

²¹ Πάτση, Αγγ. Χ. & Σίβα, Κ., *Ελληνική ιστορία νέων χρόνων : για την ΣΤ' τάξη του δημοτικού σχολείου*, Εκδ. Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα, 1950, σ. 56.

²² Πυρπυρής Π., *Μία Ανάγνωση της Εικονογραφίας του 1821 Συμβολή στον Οπτικό Γραμματισμό*, Αθήνα, 2016, σ. 22-23.

²³ ο.π., Πυρπυρής Π., σ. 25.

²⁴ ο.π., Παλληκίδης, Α., 2014, σ. 9.

Συνέπεια όλων των προαναφερόμενων ήταν κάθε ισχνή προσπάθεια για αλλαγή να πυροδοτεί εκπαιδευτικούς και κοινωνικούς σεισμούς²⁵, οι οποίοι με τη σειρά τους προκαλούσαν δριμείς συμβολικούς πόλεμους στη δημόσια σφαίρα και σχεδόν πάντα οδηγούσαν σε απόσυρση των αιρετικών εγχειριδίων από τους κρατικούς φορείς, ενδίδοντας στις κοινωνικές πιέσεις²⁶.

Ένα από τα πιο πολυσυζητημένα αιρετικά βιβλία αποτέλεσε το εγχειρίδιο Ιστορίας της Β΄ Τάξης Γυμνασίου, το οποίο εκδόθηκε το 1965 και εξιστορούσε την περίοδο από τη Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική Ιστορία 146 π.Χ. έως και το 1453 μ.Χ., του Κώστα Καλοκαιρινού. Το βιβλίο τελικά αποσύρθηκε δύο μήνες μετά την έκδοση του λόγω της αντίδρασης που προκάλεσε στην κοινή γνώμη²⁷.

Το συγκεκριμένο βιβλίο επικρίθηκε χαρακτηριζόμενο ως «Ένα Σχολικόν Βιβλίον – Παγίς» μιας και ο Καλοκαιρινός θεωρήθηκε ότι συνέθεσε ή αποσιώπησε γεγονότα σε μία προσπάθεια του να αποτυπώσει τις μαρξιστικές του ιδέες και για αυτό εστίασε στους πολιτικούς και οικονομικούς ανταγωνισμούς²⁸, ενώ ο Θ. Παπακωνσταντίνου δήλωνε ότι το συγκεκριμένο βιβλίο επεδίωκε την διείσδυση των Λαμπράκηδων (ταξικών εχθρών) στα σχολεία²⁹. Το βιβλίο επικρίθηκε και από τον κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών³⁰ και την ΕΡΕ³¹, υποστηρίζοντας ότι δεν επιτελούσε τον εθνικό του ρόλο³², αφού προωθούσε πρότυπα ταξικών συγκρούσεων και διαρρήγνυε την ενότητα του Ελληνικού Έθνους. Επίσης κατηγορήθηκε ότι αμφισβητούσε την Ελληνική Αρχαιότητα, το Βυζάντιο και τον νέο Ελληνισμό. Υποστηρίχθηκε ότι αποτιμούσε θετικά τους προαιώνιους εχθρούς των Ελλήνων και υπονόμεινε την εθνική ενότητα μέσα από την ταξική εξήγηση των ιστορικών γεγονότων, συνέπεια όλων των προαναφερόμενων να μην ενσταλάζεται το εθνικό φρόνημα στις συνειδήσεις των μαθητών³³.

Ωστόσο η διαπάλη επικεντρώθηκε κυρίως στον τρόπο που νοηματοδοτήθηκε το Ελληνικό Έθνος και στο τρόπο που προωθήθηκε η εθνική συνείδηση των Ελλήνων³⁴. Πρέπει να αναγνωριστεί ότι ο Καλοκαιρινός μέσα από το βιβλίο του πέρα

²⁵ Σακκά Β., (2016), Η θέση της ιστορίας στο σχολείο, και πώς θα την αλλάξουμε Χρόνος, 33, Διαθέσιμο στο : <http://chronosmag.eu/index.php/sl-s-plth-x-e-ll-sl-s.html> [Ανακτήθηκε, 14/6/2018].

²⁶ ο.π., Παλληκίδης, Α., 2014, σ 75

²⁷ ο.π., Αθανασιάδης, Χ. 2014γ, σ. 3.

²⁸ ο.π., Αθανασιάδης, Χ. 2014γ, σ. 37-38.

²⁹ ο.π., Αθανασιάδης, Χ. 2014γ, σ. 41.

³⁰ ο.π., Αθανασιάδης, Χ. 2010, σ. 83.

³¹ ο.π., Αθανασιάδης, Χ. 2010, σ. 75.

³² ο.π., Αθανασιάδης, Χ. 2010, σ. 72.

³³ Αθανασιάδης, Χ., 2010, σ. 84.

³⁴ Αθανασιάδης Χ, 2010, σ.72.

από το γεγονός ότι συνομίλησε με σπουδαίους ιστορικούς, φανέρωσε πόσο σημαντικές ήταν οι ιστορικές εξελίξεις, οι οποίες επηρέασαν τους ανταγωνισμούς που επικράτησαν στο εσωτερικό του Βυζαντίου σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, αποδεσμεύοντας τον αναγνώστη από την εστίαση στις συγκρούσεις με τους εξωτερικούς εχθρούς³⁵. Αυτή η προσέγγιση όμως στήριξε εναντίον του την κατηγορία, ότι δεν εμφάνιζε τον Ελληνισμό ως αυθύπαρκτη οντότητα με ιστορική συνέχεια³⁶.

Δεν αμφισβητήθηκε η ενίσχυση της εθνικής υπερηφάνειας στο βιβλίο αλλά το γεγονός ότι οι τραγικές ή οι ηρωικές πολεμικές σελίδες της βυζαντινής ιστορίας καταλαμβάναν ελάχιστο χώρο στο βιβλίο, και ήταν λανθασμένες αφηγηματικά. Για παράδειγμα ο Καλοκαιρινός αναφέρει ότι οι Τούρκοι ανέβηκαν με *«έφοδο στα τείχη»* της Κωνσταντινούπολης, αλλά *«εισήλθαν από την θρυλική κερκόπορτα»*. Δεν επιτελούσε τον σκοπό του, που ήταν η ενίσχυση των συναισθημάτων της ταύτισης με τους προγόνους και της εναντίωσης με τους εχθρούς στη συνείδηση των μαθητών, ενώ κατηγορήθηκε ότι αποχρωμάτισε τους ήρωες και εξωράισε τους εχθρούς σε σημείο που θεωρήθηκε εθνικός μειοδότης³⁷.

Κατηγορήθηκε ότι δεν ανέφερε τις συγκρουσιακές Ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, ενώ αντιθέτως φαίνεται να θαύμαζε τον μεσαιωνικό σερβικό ιμπεριαλισμό. Έντονη κριτική θα του ασκηθεί επίσης για τις ουδέτερες αναφορές του στη Βουλγαρία τον άλλο εχθρό της Ελλάδας³⁸ η οποία την εποφθαλμιούσε.

1.4 Τα Αναλυτικά Προγράμματα για την Ιστορία

Η συγκρότηση των Αναλυτικών Σχολικών Προγραμμάτων είναι μία διαδικασία θεμελιώδης για την εκπαιδευτική κοινότητα, μιας και τίθενται οι βασικοί κανόνες, μέσω των οποίων υλοποιείται η εκπαίδευση στην πράξη και αφορά άμεσα τόσο την πολιτεία, η οποία μεριμνά για να τα συντάξει, καθώς και την εκπαιδευτική κοινότητα, η οποία είναι το κανάλι υλοποίησής τους, αλλά και τους ίδιους τους μαθητές οι οποίοι είναι οι άμεσα εμπλεκόμενοι στη διαδικασία.

Εφόσον η διαμόρφωση ή η αναμόρφωση του αναλυτικού προγράμματος και η τελική ευθύνη βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο του κράτους, αυτό αμέσως προσδίδει

³⁵ Αθανασιάδης, Χ. , 2015, ο.π. .

³⁶ Αθανασιάδης, Χ., 2010, σ. 86.

³⁷ Αθανασιάδης, Χ. ,2010, σ. 91-92.

³⁸ Αθανασιάδης, Χ. 2010,σ. 93-94.

στα σχολικά αναλυτικά προγράμματα πολιτική χροιά³⁹ και ιδεολογική διάσταση, χωρίς ωστόσο αυτό να μειώνει την εγκυρότητα ή την αξιοπιστία των σχολικών εγχειριδίων⁴⁰.

Σύμφωνα με το σχέδιο προγραμμάτων σπουδών για το μάθημα της ιστορίας του 2017, για τη διαμόρφωση μίας γόνιμης ιστορικής σκέψης, πρέπει το μάθημα της ιστορίας να αναφέρεται στα ιστορικά γεγονότα, τα οποία επέφεραν σημαντικές αλλαγές στην ανθρωπότητα, να χρησιμοποιούνται πρωτογενείς πηγές, πρέπει ο μαθητής να αντιλαμβάνεται τη διαδικασία της συνέχειας και της αλλαγής της ιστορίας, να εξετάζονται τόσο τα αίτια, όσο και τα αποτελέσματα, ενώ τα ιστορικά γεγονότα, να ερευνώνται μέσω της υιοθέτησης ιστορικής οπτικής και να κατανοούνται οι ηθικές διαστάσεις της ιστορίας⁴¹.

Όσον αφορά ειδικότερα το αναλυτικό πρόγραμμα της ιστορίας αυτό θα έπρεπε να επικεντρώνεται σε ζητήματα ουσίας, όπως για παράδειγμα στους σκοπούς και το περιεχόμενο, τους στόχους και τη μαθησιακή διαδικασία. Να λαμβάνονται υπόψη τα κίνητρα των μαθητών, η ιστορική κουλτούρα και τα ενδιαφέροντα τους⁴² καθώς και η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης⁴³.

Η ιστορία πέρα από την καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας πρέπει να στοχεύει και στην ανάπτυξη της δημοκρατικής συνείδησης και των αξιών του μαθητή⁴⁴. Για την επίτευξη όλων των προαναφερόμενων σκοπών επιβάλλεται το σχολικό εγχειρίδιο να μην αποτελεί την μοναδική πηγή πληροφόρησης για το μαθητή, πρέπει να επιδιώκεται όχι η απομνημόνευση αλλά η ιστορική κατανόηση και σκέψη. Ο εκπαιδευτικός να εντάσσει στη διδασκαλία του νέες διδακτικές μεθόδους όπως για παράδειγμα τη χρήση ιστορικών πηγών και τη χρήση της τεχνολογίας⁴⁵, η οποία οδηγεί το μαθητή στο οπτικό γραμματισμό, επιτρέποντας του να αναλύσει και να κατανοήσει τα σημειώματα, να αξιολογεί τις ιστορικές εικόνες και της πηγές και να

³⁹ Κιμούζης, Π., Μαυροσκούφης, Δ., Ηλιάδου- Τάχου Σ., Καρακατάνη Δ., Δρούκας, Τρ., Τοποθέτηση του ΕΛΙΕΙ για τα Αναλυτικά Προγράμματα στην Ιστορία, 2017, σ.38. Διαθέσιμο στο : <https://eleie.gr/el/%CE%B5%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B4%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1-%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82/1163-topothetisi-eleie-gia-ta-analytika-programmata-stin-istoria.html> [Ανακτήθηκε, 15/6/2018]

⁴⁰ ο.π., Τσαφός, Β, σ. 142 & ο.π., Παληκίδης, Α., σ. 8.

⁴¹ ο.π., Κιμούζης, Π.,σ. 5-6, ο.π., Σακκά, Β.,2015, σ. 318.

⁴² ο.π., Πυρπυρης, Π, σ.24.

⁴³ ο.π., Σακκά, Β.,2015, σ. 310.

⁴⁴ ο.π., Κιμούζης, Π, σ. 8.

⁴⁵ ο.π., Σακκά, Β.,2015,σ. 310.

κατανοεί την παραγωγή και τη χρήση τόσο των εικόνων, όσο και των οπτικών μέσων⁴⁶.

Και το συγκεκριμένο πρόγραμμα επικρίθηκε από ακραίες πολιτικές φωνές όπως για παράδειγμα την Χρυσή Αυγή, η οποία υποστήριξε ότι οι ήρωες της επανάστασης παραγκωνίζονται για να επικρατήσει ο κομμουνισμός και μία νέα μορφή ιδεολογικού παιδομαζώματος στους μαθητές, με απώτερο στόχο την εκθείαση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τον αφελληνισμό της ελληνικής νεολαίας⁴⁷.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας γίνεται αντιληπτό, ειδικότερα στην εποχή μας, στην Ελλάδα της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, ότι όσο είναι αναγκαία η κάθαρση της σχολικής ιστορίας από την εθνικιστική σκόνη, τα ψήγματα ξενοφοβίας, τα σπόρια του κοινωνικού συντηρητισμού, τον δογματικό τρόπο σκέψης και τον ηθικό φρονηματισμό, τόσο αυξημένη είναι η πιθανότητα αντιδράσεων σε κάθε επιχειρούμενο εκσυγχρονισμό του μαθήματος. Πριν από τις αλλαγές που επιβάλλεται να γίνουν στα Αναλυτικά Προγράμματα και στα εγχειρίδια, ιδιαίτερη επιμορφωτική μέριμνα θα πρέπει να δοθεί στην επιστημονική κατάρτιση και εξειδίκευση του εκπαιδευτικού προσωπικού που διδάσκει το μάθημα, ώστε να εξασφαλιστεί η συνεργασία της εκπαιδευτικής κοινότητας. Η ιστορία και ειδικότερα η σχολική ιστορία, πρέπει να είναι συνεχώς διαπραγματεύσιμη, ενώ το Παπαρρηγοπούλειο σχήμα επιβάλλεται να αμφισβητηθεί με δημιουργικό τρόπο, μιας και στην εποχή μας περισσότερο από ποτέ, οι ταυτότητες χαρακτηρίζονται από ρευστότητα.

Πρέπει το κάθε ιστορικό σχολικό εγχειρίδιο να ενθαρρύνει τον εκάστοτε μαθητή να στοχάζεται κριτικά τα δεδομένα του παρόντος, έχοντας ωστόσο υπόψη του την ιστορική οπτική. Τα εγχειρίδια της ιστορίας οφείλουν να δείξουν με ποιο τρόπο δημιουργήθηκε η ελληνική εθνική ταυτότητα, καθώς επίσης σε τι εξυπηρετεί η αναγόρευση κάποιων σε εχθρούς ή φίλους. Στόχος της ιστορίας πρέπει να είναι η καλλιέργεια μιας πλουραλιστικής και ανεκτικής εθνικής ταυτότητας, η οποία θα έχει αποτινάξει από πάνω της κάθε σπόρο μισαλλοδοξίας και ξενοφοβίας⁴⁸. Η ιστορία

⁴⁶ ο.π., Πυρπυρης, σ. 21.

⁴⁷ Χρυσή Αυγή, Κομμουνιστική Προπαγάνδα στα Σχολεία : Κόβουν τους Αγωνιστές του 1821 – Λιβανίζουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία τα νέα βιβλία ιστορίας, 2017 Διαθέσιμο στο : <http://www.xryshaygh.com/enimerosi/view/kommounistikh-propaganda-sta-scholeia-koboun-tous-agwnistes-tou-1821-libani?COLLCC=4094962674&#ixzz4dfyn7UIP> , [Ανακτήθηκε, 20/6/2018].

⁴⁸ Γαβρόγλου Κ., Στα Σχολικά βιβλία «βαφτίζουν» τα Σκοπιά «Μακεδονία» και τον Εμφύλιο «επανάσταση» Διαθέσιμο στο : <https://www.protothema.gr/greece/article/675727/-vaftizoun-ta-skopiamakedonia-kai-ton-emfulioepanastasi/> , 2017, [Ανακτήθηκε, 22/6/2018].

πρέπει να απομακρυνθεί από μεμονωμένες δράσεις σημαντικών προσωπικοτήτων σε οικονομικό, πολιτικό και διπλωματικό επίπεδο και να επικεντρωθεί στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική πλευρά της ιστορίας⁴⁹.

Η τελευταία έχει χρέος να επικεντρωθεί σε πηγές, οι οποίες είτε είχαν παραμεληθεί, είτε υποτιμηθεί, ενώ οι ήδη διαβασμένες πηγές πρέπει να διαβαστούν ξανά υπό νέο πρίσμα, να εφαρμοστούν νέες τεχνικές και να διατυπωθούν ερωτήματα, τα οποία θα θέσουν νέους προσανατολισμούς για την ιστορική επιστήμη.

Η ιστορία πρέπει αρχικά να εστιάζει στον τρόπο και έπειτα στο τι θα διδαχθεί, ενώ δεν θα πρέπει να συμπυκνώνεται απλά στις διαρκείς πολεμικές συγκρούσεις⁵⁰. Επιπλέον δεν πρέπει να παρουσιάζεται ως μία διαδικασία ομοιογενής και συνεχής, αλλά όπως πραγματικά είναι με τις ασυνέχειες, τις τομές και τις ρήξεις της, με την πολυπλοκότητα της και με την αναζήτηση λύσεων και διαφορετικών προσεγγίσεων για την κατανόηση της⁵¹.

Βιβλιογραφία

- Αθανασιάδης, Χ. (2010), «Έθνος και Σχολική Ιστορία η πολεμική στο βιβλίο Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ. -1453 μ.Χ. της Β Γυμνασίου», *Δοκίμες*, τχ. 15-16 , σ. 71-103

⁴⁹ ο.π., Γαβρόγλου Κ..

⁵⁰ ο.π., Σακκά Β.

⁵¹ο.π., Σακκά Β.

- Αθανασιάδης, Χ. (2014α), *Εκπαίδευση και ιδεολογία : η εκπαίδευση και εθνική ταυτότητα- ιστορική προσέγγιση*, Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Αθανασιάδης, Χ. (2014β), *Εκπαίδευση και Ιδεολογία : η Εκπαίδευση και εθνική ταυτότητα- ιστορική προσέγγιση*, «Παρέταξαν το Θεό και το Έθνος», Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Αθανασιάδης, Χ. (2014γ), *Εκπαίδευση και Ιδεολογία : η Εκπαίδευση και εθνική ταυτότητα- ιστορική προσέγγιση*, «Ένα Βιβλίο Παγίς», Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Αθανασιάδης, Χ., (2015), Έθνος και Σχολική Ιστορία, Η Αυγή, διαθέσιμο στο: <http://www.avgi.gr/article/10812/5887443/ethnos-kai-scholike-istoria> [Ανακτήθηκε, 10/6/2018].
- Αθανασιάδης, Χ. (Υπ. Έκδοση), «Σχολικό Βιβλίο Όταν η λογοκρισία δεν θεωρείται λογοκρισία», Στο: Πετσίνη, Π. & Χριστόπουλος, Δ. (2016 , *Η Λογοκρισία στην Ελλάδα*, Αθήνα : Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ
- Αντωνόπουλος, Θ. Παπαευθυμίου, Β., Σαντίκου, Γ. & Σουλιώτη Χρ. (1950), *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, για την ΣΤ' τάξι*, Αθήνα : Σχολικός κλάδος "Αετού" & "Φοίβου".
- Γαβρόγλου, Κ. (2017), Στα Σχολικά βιβλία «βαφτίζουν» τα Σκοπιά «Μακεδονία» και τον Εμφύλιο «επανάσταση» Διαθέσιμο στο :

<https://www.protothema.gr/greece/article/675727/-vaftizoun-ta-skopiamakedonia-kai-ton-emfulioepanastasi/> , [Ανακτήθηκε, 22/6/2018].

- Δημητρακόπουλος, Χ. (1950), *Οι απελευθερωτικοί αγώνες του έθνους : ιστορία Στ' Δημοτικού*, Αθήναι : Ν. Αλικιώτης & Υιοί.
- Κιμούζης, Π. Μαυροσκούφης, Δ. Ηλιάδου – Τάχου, Σ. Καρακατάνη Δ. & Δρούκας, Τρ. (2017), Τοποθέτηση του ΕΛΙΕΙ για τα Αναλυτικά Προγράμματα στην Ιστορία. Διαθέσιμο στο : <https://eleie.gr/el/%CE%B5%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B4%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CE%B1/%CE%BA%CE%B5%CE%AF>

<http://www.1163-topothetisi-eleie-gia-ta-analytika-programmata-stin-istoria.html> [Ανακτήθηκε, 15/6/2018]

- Μάνιος, Γ. (1956), *Ιστορία της νέας Ελλάδος : τάξις ΣΤ' (και β' έτος συνδιδασκαλίας Ε'-ΣΤ')*, Αθήναι : εκδ. Ρέα Σχολικά Βιβλία, 1956.
 - Μέλας, Λ. (1858), *Ο Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της Παιδικής μου Ηλικίας*, Τόμος β, Αθήνα : Σ. Κ. Βλαστού.
 - Παληκίδης, Α. (επίμ.) (2014), *Κριτικές Προσεγγίσεις του Ναζιστικού Φαινομένου . Από την Ιστοριογραφία και την Πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση*, Αθήνα : Επίκεντρο.
 - Πάτσης, Αγγ. Χ. & Σίβα, Κ., (1950) , *Ελληνική ιστορία νέων χρόνων : για την ΣΤ' τάξη του δημοτικού σχολείου*, Αθήνα : Εκδ. Ν. Αλικιώτης & Υιοί.
 - Πυρπυρής, Π. (2016) , *Μία Ανάγνωση της Εικονογραφίας του 1821 Συμβολή στον Οπτικό Γραμματισμό*, Αθήνα.
 - Σακκά, Β. (2015), *Εκπαίδευση και Δημόσια Ιστορία στο : Συλλογικό Έργο Η δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα, Χρήσεις και Καταχρήσεις της Ιστορίας*, Αθήνα : Επίκεντρο.
 - Σακκά, Β. (2016), Η θέση της ιστορίας στο σχολείο, και πώς θα την αλλάξουμε Χρόνος, 33, Διαθέσιμο στο : <http://chronosmag.eu/index.php/sl-s-plth-x-e-ll-sl-s.html> [Ανακτήθηκε, 14/6/2018].
 - Τσαφός Β., (2016), *Αναλυτικό Πρόγραμμα Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Εκπαιδευτικοί Προσανατολισμοί, Αναζητώντας Νέες Σταθερές Σε έναν Αβέβαιο Κόσμο*, Αθήνα : Μεταίχμιο
- . Χρυσή Αυγή, (2017), Κομμουνιστική Προπαγάνδα στα Σχολεία : Κόβουν τους Αγωνιστές του 1821 – Λιβανίζουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία τα νέα βιβλία ιστορίας, Διαθέσιμο στο : <http://www.xryshaygh.com/enimerosi/view/kommounistikh-propaganda-sta-scholeia-koboun-tous-agwnistes-tou-1821-libani?COLLCC=4094962674&#ixzz4dfyn7UIP> , [Ανακτήθηκε, 20/6/2018].
-

